

عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت تربیتی حضرت زینب علیها السلام

معصومه رضایی^۱

چکیده

شکل‌گیری شخصیت انسان‌ها ناشی از عواملی است که بدون توجه و شناخت آنها نمی‌توان برنامه تربیتی مناسبی برای انسان طراحی نمود. در این مقاله عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت تربیتی حضرت زینب علیها السلام مورد بررسی قرار گرفته است. عواملی تربیتی که سبب شد ایشان بتوانند بعد از قیام عاشورا با تدابیرشان رهبری همه جانبه خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله را به ویژه در اسارت‌ها بر عهده گیرند. در پاسخ به این سؤال عوامل وراثت و محیط از منظر روان‌شناسی و تأثیر هر یک به طور جداگانه بررسی شده و از منظر اسلام نیز نقش ایشان به طور ویژه مورد مطالعه قرار گرفت و این نتیجه حاصل شد که خانواده ایشان مهم‌ترین نقش را در ایجاد شخصیت تربیتی وی داشتند.

واژگان کلیدی: حضرت زینب علیها السلام، شخصیت تربیتی، وراثت، محیط.

۱. مقدمه

از منظر روان‌شناسی، شخصیت به مجموعه ویژگی‌های جسمی، روانی، رفتاری که هر فرد را از دیگری متمایز می‌کند، گفته می‌شود. (کریمی، ۱۳۷۸، ص ۸) طبق این تعریف همه انسان‌ها به دلیل تفاوت‌هایی که دارند از همدیگر شناخته می‌شوند. تفاوت‌های جسمی، رفتاری، اخلاقی و... در طول زمان و به تدریج شکل گرفته است و عوامل متعدد و گوناگونی در شکل‌گیری آنها مؤثر است که بدون

^۱ . دانش‌پژوه کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی از افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، قم، ایران.

آنها نمی‌توان شخصیت انسان را تعریف نمود. هنری موری، نظریه‌پرداز شخصیت می‌گوید: «ما نمی‌توانیم به فهم شخصیت برسیم مگر آنکه تأثیرش را از نظر فیزیولوژیایی و محرک‌های محیط فیزیکی، اجتماعی و فرهنگی بپذیریم». انسان‌ها پیوسته برای رسیدن به شخصیتی مطلوب در تلاشند و بدون آگاهی از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت نمی‌توانند به شخصیت آرمانی دست پیدا کنند. علاوه بر این، همه افراد با توجه به جایگاهی که دارند، نقش مربی را نیز ایفا می‌کنند که به نقش تأثیرگذار خود باید واقف باشند. در این نوشتار شخصیت تربیتی حضرت زینب کبری (علیها السلام) بررسی شده است. بحث از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت تربیتی حضرت زینب (علیها السلام) از این جهت ضروری است که جدای از نقش وراثت و محیط، مشخص شود نقش خود آن حضرت در این شکل‌گیری به چه میزان است؛ چراکه بحث از «خود»، همان عامل اراده و اختیار است که در این مقاله به آن توجه شده است. «تربیت» به مفهوم عام آن شامل جنبه‌های گوناگون جسمانی، روانی، عاطفی، عقلانی، اجتماعی، اخلاقی و دینی است. هر یک از این ابعاد به لحاظ روانشناختی و تربیتی در زندگی انسان اهمیت فراوان دارد، آنچه در دوره نخست زندگی توجه بدان لازم است، پرورش و رشد هماهنگ و منظم ابعاد وجودی کودک است به گونه‌ای که اگر در بعضی از آنها دچار نارسایی گردد یا رشد، مطلوب نباشد در آینده دچار مشکل خواهد شد. تحقق این امر مسئولیت بزرگی است که به پرورش‌مربیان کودک و نوجوانان، اعم از والدین، آموزگاران و دست‌اندرکاران امور تربیتی مدارس گذاشته شده است. تربیت از دیدگاه اسلام عبارت است از: فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل رشد و تکامل همه جانبه انسان و هدایت مسیر تکاملی او به سوی وجود کامل مطلق، با برنامه‌ای منظم و سنجیده، مبتنی بر اصول و محتوای از پیش تعیین شده. بنابراین، تربیت فرایندی مداوم و پیوسته است که در تمام مراحل زندگی مؤثر می‌باشد. (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۳۵)

واژه شخصیت در فرهنگ عمید، به معنای ذات هر شخص، خلق و خوی مخصوص هر کس و شرافت و بزرگواری او تعریف شده است. (عمید، ۱۳۸۹، ذیل واژه شخصیت) از نظر اصطلاحی تعریف‌های متعددی از این واژه شده است و هر روانشناس و نظریه‌پردازی تعریفی مخصوص از شخصیت دارد. در

جمع‌بندی این تعاریف دو جنبه مهم از تعریف شخصیت که مورد توافق همه است، در نظر گرفته می‌شود: تفاوت‌های فردی در شخصیت و ثبات و استمرار در برخی از ویژگی‌ها.

تفاوت‌های فردی در شخصیت اشاره به این دارد که برخلاف برخی ویژگی‌های مشترک در میان افراد، هرکس از ویژگی‌هایی برخوردار است که به کمک آن از دیگران متمایز است. از این رو، نمی‌توان دو نفر را یافت که از جهات گوناگون همسان باشند. و ثبات و استمرار در برخی ویژگی‌های شخصیتی بر این وضعیت دلالت دارد که شخصیت هرکس برخلاف تغییراتی که در آن ایجاد می‌شود واحدی سازمان‌یافته است و برخی صفات، پایدار و ثابت است که پیوسته همراه اویند و بدان‌ها شناخته می‌شود. بنابراین، می‌توان به تعریفی قابل قبول رسید که به طور نسبی حاوی ویژگی‌های مشترک دیگر تعاریف باشد: تربیتی یعنی، مجموعه ویژگی‌های جسمی، روانی و رفتاری که هر فرد را از افراد دیگر متمایز می‌کند. (کریمی، ۱۳۷۸، ص ۸) دین اسلام از آنجا که از با دید واقع‌بینانه‌تر به پدیده شخصیت می‌نگرد، در این زمینه نیز به صفات روحی و فضایل ارزنده انسانی توجه فراوان دارد. اسلام، شخصیت والای فرد را به تقوا، پرهیزگاری، پاکدامنی و دانش می‌داند و داشتن ثروت، شوکت، مقام، منصب و... را ملاک شخصیت نمی‌داند و مزیتی برای آنها قائل نیست: «گرامی‌ترین مردم شما نزد خداوند پرهیزگارترین شماست» (حجرات: ۱۳).

شخصیت حضرت زینب علیها السلام در خانه‌ای شکل گرفت که سرشار از صفا، معنویت و عشق به خدا بود. خانه‌ای که پدری چون علی علیها السلام و مادری چون فاطمه علیها السلام داشت؛ والدینی که تمایلات نفسانی و هوی و هوس در آنها راه نداشت و محور همه فعالیتشان انجام وظیفه الهی بود. حضرت زینب علیها السلام مربی و معلمی بزرگ بود، ایشان قبل از اینکه بخواهد دیگران را تحت تعلیم خود درآورد، ابتدا خود را به فضیلت‌ها و اخلاقیات آراسته بود و به آنچه به دیگران می‌گفت، مؤمن و معتقد بود. او کسی بود که حضرت سجاد علیها السلام را که محور عالم وجود بود، تربیت و پرورش داد. (شبیری، ۱۳۸۵، ص ۱۳)

۲. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت تربیتی حضرت زینب علیها السلام

چون شخصیت به مجموعه ویژگی‌های جسمی، روانی، و رفتاری تعریف می‌شود، بنابراین عواملی که به وجود آورنده این ویژگی‌هاست، عوامل به وجود آورنده شخصیت نیز می‌باشد. در این مقاله بحث تکون شخصیت حضرت زینب علیها السلام در دو بخش عوامل وراثتی و غیر وراثتی (محیط) و نقش «خود» او مورد بررسی قرار گرفته است.

عوامل وراثتی حضرت زینب علیها السلام عواملی است که یکسری صفات و ویژگی‌هایی جسمانی و رفتاری را به طور مستقیم کسب نموده و خود در آن دخالتی نداشته‌اند. عوامل غیروراثتی مربوط به محیط زندگی ایشان می‌باشد که به دو دسته محیط قبل و پس از تولد، تقسیم شده است.

۲-۱. عوامل وراثتی

بر اساس قانون وراثت، برخی ویژگی‌ها و طبیعیات و واقعیات پدران و مادران با از طریق ژن‌ها به فرزندان منتقل می‌شود و هیچ انسانی از این قانون مستثنی نیست و همه انسان‌ها نسل به نسل تحت تأثیر قانون وراثت هستند. در آیات و روایات متعددی به این قانون اشاره شده است. متعال درباره ذریه انبیاء خود همین مطلب را تلویحاً بیان فرموده است: «ذریه بعضها من بعض والله سمیع علیم؛ فرزندان (را برگزید) که (از نظر پاکی، تقوا، درستی و راستی) برخی از (آنان از نسل) برخی دیگرند و خدا شنوا و داناست» (آل عمران: ۳۴).

اوصاف حضرت ابراهیم علیه السلام به حضرت اسماعیل علیه السلام و از ایشان به نسلش انتقال یافته است و به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السلام رسیده است، آنجا که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَائِش»، منظور از عرق، این است که پدران و مادران اوصاف خود را به اولادشان انتقال می‌دهند. بنابراین، در یک مرحله باید از نظر قانون وراثت درباره وجود مبارک حضرت زینب کبری علیها السلام بحث کرد؛ حضرت زینب علیها السلام بر اساس این قانون جلوه ذخیره‌های عظیم معنوی چهار شخصیت است و وجود مقدس ایشان خورشیدی است که از افق گنجینه‌های شخصیتی چهار خزانه ارزش‌های پروردگار مهربان عالم، طالع شده است که عبارتند از: وجود مبارک امام علی علیه السلام، حضرت فاطمه علیها السلام (خداوند از وجود مبارک

امیرالمؤمنین (علیه السلام) و حضرت زهرا (علیها السلام) به دو دریا تعبیر کرده است که لؤلؤ و مرجان از این دو دریا ظهور می‌کند (ر.ک.، الرحمن: ۱۹-۲۲)، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و حضرت خدیجه کبری (علیها السلام) که در روایات چنین بیان شده که حضرت خدیجه کبری (علیها السلام) اولین زن در عالم است که در قیامت مؤمن به بهشت می‌رسد.

۲-۲. عوامل محیطی

دومین عامل تأثیرگذار بر شخصیت حضرت زینب (علیها السلام)، عوامل غیر وراثتی است. عوامل غیر وراثتی، عواملی هستند که اطرافیان و خود فرد نقش اساسی در شکل‌گیری شخصیت ایفا می‌کنند. این دو نقش اساسی همان محیط فرد می‌باشد. محیط خود به دو دسته تقسیم می‌شود. محیط قبل و پس از تولد، اولین محیطی که انسان در آن رشد می‌کند محیط داخلی رحم مادر می‌باشد و با گذاشتن در پهنه گیتی وارد محیط بیرونی می‌شود.

هر کدام از محیط‌ها تأثیرات متفاوت و گوناگونی بر روی شخصیت انسان می‌گذارند. حضرت زینب (علیها السلام) هردو محیط را تجربه کرده بودند. ارتباطات و تعاملاتی که با محیط خود داشتند و بازخوردها و تأثیراتی که از محیط دریافت می‌کردند به نوعی بر روی شخصیت حضرت زینب (علیها السلام) تأثیر گذار بودند. این بانوی بزرگ به رغم ویژگی‌های ذاتی که از خاندان محمدی به ارث برده بودند، توانستند با محیط قبل و پس از تولد خود ارتباط خوبی برقرار نمایند و هر آنچه از پدر و مادرشان گرفته بودند، طبق همان شدند.

۲-۱. محیط قبل از تولد

نه ماه تحمل بارداری برای مادران سخت و طاقت فرساست، اما زمانی این سختی به شیرینی تبدیل می‌شود که مادر تمام تلاش خود را در امر تربیت فرزند خود بکوشد. تحقیقات پزشکی و روان‌شناسی نشان می‌دهد که جنین تمام تأثیرات جسمی، روحی و روانی مادر را می‌پذیرد. روحیات اخلاقی و معنوی و وضع مزاجی و بدنی مادر و همچنین کیفیت و کمیت غذاهایی که مصرف می‌کند از نظر پاک‌ی و حلال بودن و صداهایی که می‌شنود و... بر شخصیت انسان مؤثر است.

امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «طُوبَى لِمَنْ كَانَ أُمُّهُ عَفِيفَةً؛ خوش به حال کسی که مادرش عقیف باشد» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۵/۲۸۵) و خوش به حال زینب که مادری چون فاطمه علیها السلام دارد. وقتی سخن از فاطمه زهرا علیها السلام به میان می‌آید، همه می‌دانند او چگونه مادری بود. حضرت زینب علیها السلام نه ماه فقط از خون مادر تغذیه نکردند تا رشد و نمو نمایند، بلکه در این مدت صدای مادر که با فرزند صحبت میکند، راز و نیازهای مادر در دل شب، گریه‌های او از ترس خدا و بالاخره درد دل‌هایی که با مولایش می‌نمود را می‌شنید.

۲-۲. محیط پس از تولد

اول) خانواده

نخستین محیطی که کودک پس از تولد در آن قرار می‌گیرد، محیط گرم خانواده است. نظریه‌پردازان شخصیت از این جهت خانواده را مهم‌ترین عامل می‌دانند که بیشترین تأثیر را در دوران اولیه زندگی کودک دارد. خانواده کودک، هم از لحاظ تعداد نفرات و هم از نظر ارتباطات با کودک و هم از جنبه در اختیار گذاشتن امکانات مختلف، می‌تواند در رشد شخصیت کودک نقش داشته باشد. (کریمی، ۱۳۷۸) در روان‌شناسی شخصیت نقش و تأثیر خانواده بر شکل‌گیری شخصیت عمدتاً در سه محور مورد توجه است: تأثیر والدین به ویژه نقش مادر، تأثیر سایر اعضای خانواده، خواهران و برادران و اینکه چندمین فرزند خانواده است. خانواده حضرت زینب علیها السلام متصل به چشمه جاری کلام وحی و نبوی بود. خانواده‌ای که پدرش حضرت علی علیه السلام و مادری چون فاطمه علیها السلام بود و در آن با برادران برومندی که حسن و حسین علیهما السلام و خواهری که ام‌کلثوم نام داشت، زندگی می‌کرد. اتفاق می‌افتاد که گاهی خرده نانی در این خانه پیدا نشود و با شکم خالی شب را به صبح می‌گذراندند، اما سیر شدن شکم فقری و خوشحالی او و رضایت و خشنودی خدا برایشان از همه چیز مهم‌تر بود. محیط خانه‌ای که در آن فرشتگان رفت و آمد می‌کردند و بین خواهران و برادران سرشار از صفا و صمیمیت و احترام بود. شخصیت تربیتی آن بانوی بزرگ در تعامل با والدین و به خصوص مادر ایشان و برادرانش شکل گرفت او همواره با دیدن و اندیشه کردن و پند گرفتن از گفتارها و رفتارهای اعضای خانواده‌اش از آنها الگو می‌گرفت.

دوم) والدین

یونگ معتقد است: در مرحله کودکی آنچه ممکن است شخصیت کودک خوانده شود چیزی نیست مگر انعکاس شخصیت والدین او. واضح است که پس از آن والدین نمود زیادی بر شکل‌گیری شخصیت اعمال می‌کند، آنها می‌توانند به وسیله شیوه‌ای که نسبت به کودک رفتار می‌کنند، بر رشد شخصیت او کمک نمایند. (شولتز، ۱۳۸۴، ص ۱۱۹) نظریه‌پردازان شخصیت هر کدام با وجود اختلاف‌هایی که دارند، اما بر سر این موضوع که کودکان بیشتر در سال‌های اولیه کودکی خود از والدینشان تأثیر می‌پذیرند، اتفاق نظر دارند؛ زیرا کودک در سال‌های اولیه به دلیل سن کم قابلیت و ظرفیت پذیرش خوب و بد را دارد و در همان حال پیرو و تابع پدر و مادر است (پوراابراهیم، ۱۳۸۸، ص ۱۵). تأثیرات مثبتی که والدین بر فرزندان می‌گذارند، می‌تواند از طریق اظهار علاقه، محبت و نوازش به کودک، تعریف و تمجید از او در مقابل دیگران، امنیتی که والدین برای کودکشان ایجاد می‌کنند و... باشد. رسول گرامی اسلام ﷺ بارها از حسنین در مقابل دیگران و خودشان تعریف و تمجید می‌کرد و می‌فرمود: «حسن و حسین بهترین جوانان اهل بهشتند» و صفات خوبشان را به آنها یادآوری می‌نمود. پیغمبر اکرم ﷺ در پرورش شخصیت فرزندان حضرت زهرا ﷺ کوشش می‌کرد و حضرت علی ﷺ و زهرا ﷺ نیز از همین برنامه متابعت می‌کردند. هرگز نشد که کودکان را تحقیر کنند و شخصیت آنها را در حضور دیگران کوچک سازند و ضربه و شکست بر روحشان وارد نمایند.

سوم) برادران

امام رضا ﷺ می‌فرماید: «برادر بزرگ‌تر به منزله پدر است» (طوسی، ۱۴۰۷، ۳۹۳/۷). رابطه محبت‌آمیزی که این بانو با برادرانش داشتند در نوع خود ممتاز است. حضرت زینب ﷺ صبر را از حسنش آموخت، می‌دید که چطور مردم به او زخم زبان می‌زدند و یاران از دور او پراکنده می‌شوند، شجاعت و دلیری را از حسینش آموخته بود، خواهری که تا جان داشت با برادرش علیه ظلم مبارزه نمود.

حضرت زینب ﷺ برادرش را اینگونه می‌شناخت: «او سرور جوانان اهل بهشت است، ریحانه رسول است». ایشان می‌دانست که خداوند در بسیاری از آیات قرآن نظیر سوره هل‌اتی و دیگر آیات و

سوره‌های قرآن برادرش امام حسین علیه السلام را ستایش نموده است. علاوه بر این، آن حضرت سال‌ها با برادر خود در یک خانه زندگی کرده و مکارم اخلاق و عبادت و روحیاتی که برادرش از آن برخوردار بوده را از نزدیک مشاهده نمود و بلندی مقام و منزلت و ارتفاع درجه برادر خود را نزد خدای متعال می‌دانست (قزوینی، ۱۳۸۸، ص ۵۷)؛ بی‌شک این همه شناخت ناشی از ارتباط متقابل و صمیمی با برادرانش و ارتباطی محکم که خواهر بسان مادر، برای برادرانش بود.

۲-۳. عوامل شخصی و فردی از منظر اسلام

از آنجا که دین مبین اسلام دین فطرت می‌باشد عواملی مانند ایمان و باور، عبادت، دعا و... را در رابطه با تکوین شخصیت انسان‌ها مؤثر می‌داند. اصل لذت، ذاتی و فطری است، اما اصل واقعیت (یا خود) اکتسابی است؛ یعنی انسان با اصل لذت به دنیا می‌آید، اما به راهنمایی اطرافیان و تجاربی که کسب می‌کند، معنی واقعیت را می‌فهمد و درک می‌کند که چگونه باید با خویشستن و محیط خود رفتار کند (کریمی، ۱۳۷۸، ص ۶۹). حضرت زینب علیها السلام با راهنمایی‌ها و تربیت والدین خویش، غرایز و لذات خویش را بر طبق اصل واقعیت و خود واقعی تحت کنترل قرار داد.

۲-۳-۱. اراده

یکی از عوامل درونی تاثیرگذار بر شخصیت انسان «اراده» است. انسان با تکیه بر اراده خود می‌تواند بسیاری از قابلیت‌ها و توانمندی‌های خود را شکوفا سازد و مسیری غیر از آنچه که عوامل وراثتی او طلب می‌کند، برگزیند. نقش و جایگاه اراده موجب شد تا نظریه پردازان شخصیت در نظریات خود توجه ویژه‌ای به این عامل داشته باشند. آلفرد آدلر، در کودکی بر خلاف کمبودها و مشکلات جسمی و روحی فراوان، بر همه آنها غلبه کرد و در پرتو اراده قوی از جمله نظریه پردازان معروف شخصیتی زمان خویش شد. آدلر مفهوم کلیدی «نیروی خلاق خود» را در نظریه خود به کار برد و با برخورداری از چنین نیرویی معتقد بود که ما خودمان شخصیت و منشمان را به وجود می‌آوریم. (شولتز، ۱۳۸۴، ص ۱۴۴)

در دین مبین اسلام اراده جایگاه ویژه‌ای دارد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «انا هدیناه السبیل اما شاکرا اما کفورا؛ ما راه را به او نشان دادیم یا سپاسگزار خواهد بود یا ناسپاس» (انسان: ۳). بنابراین

خداوند توسط پیامبران راه سعادت و نجات را به انسان نشان داده و انسان است که در تعیین سرنوشت و شکل گیری شخصیت خود مؤثر است. در اسلام، اراده و اختیار مهم ترین شروط تکلیف شرعی است و بدون آن انسان مستحق عقوبت نمی گردد و تکالیف شرعی بر عهده او لازم نیست. حضرت زینب علیها السلام با تکیه بر اراده قوی خود که از مادر بزرگوارشان به ارث برده بود، هرآنچه که می خواست از همراهی با برادر و برعهده گرفتن ولایت برادرش امام حسین علیه السلام تا مقاومت در برابر مصائب و خطبه های قرای او و تسلیم نشدن در برابر ظلم و جو پیروز مندانۀ مقاومت کند.

۲-۳-۲. ایمان

ایمان تأثیرهای گوناگونی بر شکل گیری شخصیت انسان دارد که از جمله آنها آرامش و امنیت درونی است. قرآن در این زمینه فرموده است: «ان الذین امنوا و... و من امن بالله و الیوم الاخر و عمل صالحا فلا خوف علیهم و لا هم یحزنون؛ یقینا کسانی که از روی ظاهر به اسلام گرویده اند و... و هر کدام به خدا و روز قیامت ایمان آورده و کار شایسته انجام داده باشند، نه بیمی بر آنان است و به اندوهگین می شوند» (مائده: ۶۹). ایمان در سرتاسر زندگی حضرت زینب علیها السلام موج میزد، ایمان قوی او بود که از او کوهی استوار ساخت تا بتواند آن خطبه های آتشین را در مجلس یزید با حمد و ستایش پروردگارش شروع کند. او با ایمان قوی باعث شکل گیری شخصیتی شد که لحظه ای تزلزل و سستی نتواند جای عزم و اراده پولادین او را بگیرد.

۲-۳-۳. انس با قرآن

یکی از عوامل مهمی که باعث شکل گیری شخصیت تربیتی حضرت زینب علیها السلام شد، انس با قرآن بود. همنشینی و انس با قرآن از میان کلمات و عبارات آتشین ایشان موج می زد. حضرت زینب علیها السلام در خطبه ای که در شهر کوفه ایراد کرد، از آیات قرآن بهره برد و با این آیات چهره بنی امیه را افشا نمود و آینده آنها را پیش بینی کرد و مردم کوفه را به خاطر کارهای زشت و ناپسندی که انجام داده اند مورد مذمت و سرزنش قرار داد.

۲-۳-۴. دعا

دعای حضرت زینب علیها السلام نقش مؤثری در شکل‌گیری شخصیت تربیتی وی داشت. ایشان با دعا کردن و حالت خضوع و خشوع همواره از خداوند طلب مغفرت و بخشش می‌نمود. امیرالمؤمنین علیه السلام در خطبه ۱۱۴ نهج البلاغه این گونه دعا می‌کرد: «پروردگارا از تو درخواست می‌کنیم که ما را نومید بازنگردانی و اندوهگین مفرستی و ما را به گناهان خودمان گرفتار نسازی و به کردارمان مقایسه نکنی. پروردگارا باران رحمت و برکت را بر ما افزون فرما؛ خداوندا... در این زمان که مردم ما ناامیدند و ابرها باران نداده اند و چرندگان از بین رفته‌اند از تو می‌خواهیم که ما را به اعمال زشتان مواخذه نکنی و به گناهانمان نگیری» (نهج البلاغه، ۱۳۸۸، ص ۱۰۱). زینب علیها السلام نیز دختر همان پدر و مادر همیشه دعا کننده نزد خداوند است. حضرت زینب علیها السلام نیز در خطبه‌ای که در مجلس یزید لعین ایراد فرمود اینگونه دعا کرد: «خداوندا، حق ما را از ایشان بگیر و انتقام ما را از کسانی که در حق ما ظلم کردند، بگیر و خشم و غضب ما را بر آنان که خون ما را ریختند نازل فرما، و آنان که آبروی ما را ریختند و حامیان ما را کشتند، آنها را غضب فرما و آنان که پرده حرمت ما را پاره کردند، به خشم و غضب خود گرفتار فرما» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۵۸/۴۵).

۲-۳-۵. عبادت و بندگی حضرت زینب علیها السلام

حقیقت بندگی و عبادت خداوند، که در رشد و کمال آدمی تأثیر بسزایی دارد آن است که با همه وجود به خدا نظر کند و جز به او نیاندیشد و جز فرمان او را مطیع نباشد و جز برای او به کاری نپردازد. حضرت زینب علیها السلام که به این امر آگاهی کامل داشت و فلسفه خلقت را در عبادت می‌دید، حتی در شدیدترین لحظه‌های زندگی عبادت و ستایش خداوند را از یاد نمی‌برد. فاطمه دختر امام حسین علیه السلام در این باره می‌گوید: «عمه‌ام زینب در شب عاشورا همواره در محراب عبادتش ایستاده بود و با خدای خویش مناجات می‌کرد» (محلّاتی، ۱۳۶۴، ۶۲/۳). عبادت، رفیع‌ترین مقام آدمی است. ائمه اطهار هر کدام مرتبه‌ای از این مقام را دارا بودند. حضرت زینب علیها السلام نهایت عبادت و تعظیم در برابر خداوند را داشت. ایشان از نیایش و نمازهای پیامبر صلی الله علیه و آله با خبر بود؛ عبادتی که خداوند به دنبال آن وحی کرد: «ای پیامبر ما قرآن را بر تو نازل نکردیم تا به مشقت و زحمت اُفتی» (طه: ۲). حضرت زینب علیها السلام در

عبادت و طاعت خداوند به مقامی از معرفت رسیده بود که امام حسین علیه السلام در روز عاشورا به هنگام وداع این گونه ایشان را خطاب کرد: «یا آخِتاَهُ لَا تَدْنِینی فی نَافِلَهِ الَّیْلِ؛ خواهرم مرا در نماز شب فراموش مکن» (محلّاتی، ۱۳۶۴، ۶۲/۳). آن حضرت در عبادت و به معنای خاص نیز از موقعیت برجسته‌ای برخوردار بود و در سخت‌ترین شرایط نیز به طور کامل به انجام وظایف عبادی اهتمام می‌ورزید.

۳. نتیجه‌گیری

عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت تربیتی حضرت زینب علیه السلام به دو دسته وراثتی و غیر وراثتی تقسیم می‌شود. از مهم‌ترین عوامل غیر وراثتی که نقش ویژه‌ای در تکون شخصیت آن بانو داشت، خانواده آن حضرت می‌باشد. بی‌شک خانواده‌ای که متصل به چشمه‌های جاری وحی است و تعلیمات خود را به طور مستقیم از وحی می‌گیرد، می‌تواند عامل مهمی در تربیت باشد. خانواده حضرت زینب علیه السلام از نظر پوشش تربیتی آن بانو در مقاطع گوناگون سنی و هم از نظر تأثیری که در همه ابعاد شخصیتی ایشان بر جای گذاشت و مدت زمان ارتباطی که با هر یک از اعضای خانواده داشت و نیز نقشی که در تقویت زمینه‌سازی برای سایر عوامل داشت، بیشترین تأثیر را بر روی شخصیت تربیتی آن حضرت بر جای گذاشت.

از سوی دیگر اراده حضرت زینب علیه السلام که یکی از عوامل درونی است، نقش تعیین‌کننده و مهمی داشتند، اما آیا بین اراده و خانواده، می‌توان یکی را به عنوان عامل برتر انتخاب نمود؟ قضاوت در این زمینه کمی مشکل است؛ زیرا از یک سو خانواده حضرت زینب علیه السلام نقش مهمی در شکل‌گیری اراده ایشان داشتند و زمینه را برای تحقق و شکل‌گیری اراده شان ایجاد نمودند. نمونه‌ای از آن مانند خواب حضرت زینب علیه السلام و تعبیر آن از زبان مبارک پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود. در ادامه، عامل اراده اگر قوی باشد، می‌تواند بر سایر عوامل از جمله خانواده تأثیرگذار باشد یا مانع تأثیر آنها شود که به طور یقین خانواده ایشان نقش مهم‌تری داشت.

در این مقاله عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شخصیت حضرت زینب علیه السلام از دو منظر روان‌شناسی و اسلام مورد بحث قرار گرفت. مشخص شد که تعدادی از این عوامل که در روان‌شناسی شخصیت از

قبیل وراثت، محیط قبل و پس از تولد مطرح شده، آیا در اسلام هم مورد توجه قرار گرفته است، با این حال، نوع تأثیر این عوامل از نگاه روان شناسی و اسلام می‌تواند متفاوت باشد؛ زیرا روان شناسی تنها از آثار قابل تجربه و آزمایش این عوامل سخن به میان می‌آورد و از آثار معنوی که أحياناً قابل اثبات با روش تجربی نیست بحث نمی‌کند، اما اسلام ضمن توجه به آثار تجربی و محسوس این عوامل از آثار معنوی و غیر مادی آنها بحث می‌کند، چیزی که در تگون شخصیت حضرت زینب علیها السلام نمود و رشد یافت، همین عوامل معنوی او مانند ایمان، باور، اراده و... بود.

فهرست منابع

- * قرآن (۱۳۸۳). مترجم: انصاریان، حسین. قم: نشر اسوه.
- * نهج البلاغه (۱۳۸۸). مترجم: انصاریان، حسین. قم: نشر دارالعرفان.
۱. ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۸۴). فلسفه تربیت. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
۲. پورابراهیم گلرودیاری، ستار (۱۳۸۸). فرزند صالح. تهران: نشر خرد آذین.
۳. شبیری، اعظم (۱۳۸۵). سیمای زینب علیها السلام در آیین تاریخ. تهران: مرکز نشر هاجر.
۴. شولتز، دوان، و شولتز، سیدنی آلن (۱۳۸۴). نظریه‌های شخصیت. مترجم: سید محمدی، یحیی. تهران: مؤسسه نشر ویرایش.
۵. طوسی، محمد بن حسم (۱۴۰۷). تهذیب الاحکام. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۶. عمید، حسن (۱۳۸۹). فرهنگ فارسی عمید، بی‌جا: نشر اشجع.
۷. قزوینی، سید محمد کاظم (۱۳۸۸). زینب کبری از ولادت تا شهادت. تهران: ناشر پیام مقدس.
۸. کریمی، یوسف (۱۳۷۸). روان شناسی شخصیت. تهران: مؤسسه نشر ویرایش.
۹. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۴ هـ.ق). بحار الانوار. بیروت: الوفاء.
۱۰. محلاتی. ذبیح الله (۱۳۶۴). ریاحین الشریعه. تهران: دارالکتب اسلامیه.
۱۱. منسوب به علی بن موسی (۱۴۰۶ هـ.ق). الفقه المنسوب الی الامام الرضا علیه السلام. مشهد: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.